

IV. Обществено мнение – що е то?

"И пак не мога да разбера какво е обществено мнение", каза веднаж през всички един от участниците в сутрешното заседание на една конференция, посветена на общественото мнение, преди да напусне аудиторията за обедната почивка. Беше през 1961 г. в Баден-Баден, където студентското дружество за публицистика ни бе поканило на свое мероприятие. Човекът не бе единствен в неведението си. В опита си да дефинират ясно общественото мнение, поколения философи и юристи, историци, политолози и публицисти, са си трошили зъбите.

Петдесет дефиниции

При това, напредъкът изглежда незначителен, дори тъкмо обратно, понятието все повече и повече се е размивало, докато практически е станало непотребно. Американският учен Харолд Чайлдс си е дал труда да събере през 1965 г. около 50 дефиниции, които открил в литературата.¹ През петдесетте и шестдесетте години дори добила гласност идеята понятието да се отхвърли. Обществено мнение било фикция, то принадлежало на музея за история на понятията и представлявало само исторически интерес. Странно защо и това не довело до нещо полезно. "Понятието просто не може да бъде премахнато", оплаква се публицистът Емил Довифа в своя прочут учебник "Вестникарската наука" от 1962 г.² Юрген Хабермас подчертава в своя хабилитационен труд, публикуван през 1962, под заглавие "Структурни промени на обществеността. Изследвания на една категория на буржоазното общество": "... не само делничният език....се придържа здраво към него; но също и науките, преди всичко юриспруденцията, политиката и социологията, явно не са в състояние да заменят традиционни категории като "обществено мнение" с по-прецизни определения"³.

Професорът по журналистика от Колумбийския университет в Ню Йорк У. Филип Дейвисън започва статията си "Обществено мнение", която пише за публикуваната през 1968 г. "Международна енциклопедия на социалните науки", със следното изречение: "Няма общоприета дефиниция за общественото мнение. При все това – продължава той, " употребата на това понятие е все по-честа....опитите да се прецизира понятието са довели до такива объркващи твърдения, според които " – тук той цитира от колекцията на близо 50-те дефиниции на Чайлдс – "общественото мнение не е определение за нещо, а класификация за много неща /на англ. somethings/"⁴.

Тук срещаме същото объркване, което изразява немският историк Херман Онкен, в една своя статия от 1904 г. " Който пожелае да го формулира и дефинира /понятието обществено мнение/, веднага разбира, че има работа с твърде разнообразно, срамежливо, изглеждащо колкото страшно, толкова и смайващо същество, един Протей, който приема многообразни превъплощения и ни убягва, винаги, когато си помислим, че сме го хванали... това, което се лъшка

и тече, съвсем не би могло да бъде разбрано посредством оковаването му в някаква формула....В крайна сметка всеки, който бъде попитан, знае какво значи обществено мнение" ⁵

Странно е, че учен с такова проникновение и умение да формулира явленията като Онкен, се примирява с това "в крайна сметка всеки знае какво значи..." и нарича работата, която е неизбежна при прилагането на научни методи, а именно изработването на дефиниция за дадено явление – "оковаване във формула".

Спиралата на мълчанието, като процес на възникване и разпространение на обществено мнение

Когато в началото на седемдесетте години, при изследване на твърде загадъчните резултати от демоскопските ни проучвания от 1965 г. – непроменили се изборни намерения по време на изборите за Бундестаг и непрекъснатото нарастване на очакванията за победа на една от страните – беше формулирана хипотезата за спиралата на мълчанието, се запитах дали с това и аз не бях притисната от едно от пипалата на чудовището, наречено "обществено мнение", което ни се явява ".....в многообразни превъплъщениякато непрекъснато ни убягва", както бе писал Онкен. ⁶ Спиралата на мълчанието би могла да е една от формите, в които то ни се явява. Тя би могла да изразява процеса, при който се заражда ново обществено мнение, или пък се разпространява едно по-старо, което претърпява трансформация. И в този случай обаче е нужно да се опитаме да формулираме дефиниция на общественото мнение, за да не се стига до съждения като "спиралата на мълчанието е процес на разпространение на нещо, което не може да бъде дефинирано..."

Спорът между учените се е разпалвал по отношение и на двете съставни части на понятието – както при "мнение", така и при "обществено".

"Мнение" и "opinion" се схващат различно

При "мнението" диренията ни върнаха назад до Сократ, който на един празник в пристанищния град Пирея, в дискусия с Главкон и други приятели за държавата, също обръща внимание на този двояк смисъл на мнението:

„Но не ти ли се струва, попитах аз, че мнението е по-неясно, отколкото знанието, но в същото време по-ясно от незнанието?“

„При това, до голяма степен – отговори той.“

„Не седи ли то помежду двете?“

„Да.“

„Значи, мнението е, тъй да се каже, по средата им?“

„Точно така“. /Платон: Държавата. ⁷

Докато за Сократ мнението не е нещо без значение, заемайки междинна позиция, намират се и мнозина, които схващат мнението в негативен план, за

разлика от знанието, представата, убеждението. Кант характеризира мнението "както субективно, така и обективно недостатъчно, за да се счита за истина".⁸ Англосаксонското и френско понятие "opinion", от друга страна, е по-сложно. То съдържа освен елемента на оценка, която по-скоро оставя отворен въпроса, доколко вярно или невярно е дадено мнение, и един процес на договаряне за съгласие на дадено население или определен кръг от населението. "Общо мнение" го нарича в едно публикувано през 1739 г. свое произведение английският социален философ Дейвид Юм.⁹ Съгласие, общ възглед – този смисъл се влага в понятието "opinion" в английския и френския език.

Съгласие, което изисква да бъде признавано

Да се опрем на наблюденията си върху спиралата на мълчанието ни се стори много по-смислено, отколкото на немските разсъждения за ценността и безсмислието на мнението. Съгласието би могло да се наблюдава от индивида в окръжаващата го среда, като пораждащо определено поведение. Тук не ставаше дума непременно за съвпадане на мнения, би могло да става дума и за съгласие по отношение на поведението, носенето или неносенето на значка, отстъпването или неотстъпването на място на възрастен човек в обществения превоз и пр. За процеса на спиралата на мълчанието не бе от значение дали някой се изолира чрез дадено мнение или поведение. Тези разсъждения ни наведоха на мисълта да схващаме търсеното в дефиницията за понятието за мнение, просто като синоним, изразяващ нещо, което човек счита за правилно, влагайки в това елемента на английския и френски смисъл на съгласие.

Три понятия за "обществено"

Не по-малко противоречиво от понятието "мнение", се оказва и интерпретацията на понятието "обществено". С понятието "обществено" са се занимавали много учени, както изтъква Хабермас – "употребата на "обществен" и "общественост", ни разкрива многообразие от конкуриращи се значения"³. Преди всичко, тук следва да се посочи юридическото значение на "обществен", /в см. на "публичен" – бел. ред./, което акцентира върху откритостта, съдържаща се в корена на думата /offen = отворям, разкривам/, в смисъла на достъпен за всеки – обществен път, обществена съдебна процедура – за разлика от частната сфера, от латинското *privare*: отделяне на нещо, присвояване. Юридическите понятия за общественото право, обществената власт, изразяват връзката с държавата. В този правен, държавно-научен, политологичен смисъл, общественото добива определен ранг. Става дума за обществени интереси, което се изразява напр. в "обществената оговорност на журналистите". Тук се акцентира върху това, че става дума за въпроси и проблеми, които засягат всички, общността, общото благо. По този начин се обосновава легализираната власт, отделният човек има своя възможност да използва власт, представена чрез органите на държавата, законите и разпоредбите могат да се осъществят чрез "обществената власт". "Обществено",

В понятието "обществено мнение", би трябвало да има сходно, при все това обаче и друго значение. Много юристи – напр. Йеринг и фон Холцендорф – са се занимавали с магическата сила на общественото мнение, което вменява правила, норми, обичаи на индивида, без при това да се ангажират законодателци, правителства и съдилища. "Много евтино" възкликва американският социолог Едуард Рос през 1898 ¹⁰. Под "обществено мнение" се разбира още "господстващо мнение", което минава като червена нишка през многобройните дефиниции. Тук се има предвид, че общественото мнение съдържа нещо, което е в състояние да накара индивида да се придържа към поведение, което би могло да е дори срещу неговата воля.

Социалната „черупка“

Покрай юридическото и политологическото значение на "обществено", съществува и още едно, социално-психологическо. Освен със своя вътрешен свят, в който се движи със своите мисли и чувства, индивидът разполага и с още един ориентиран навън екзистенц, насочен не само към други хора, но и към едно по-голямо външно пространство; омекомено – за да използваме прочутия израз на Фердинанд Тьоние – чрез "общността", с която го свързва чувството на доверие. Тьоние има предвид напр. общата религия, при големите цивилизации в много по-голяма степен става дума, обаче, за едно по-протяжно пространство, противостоящо на обществото. ¹¹ Но кое е това, което "отделя" човека и постоянно го държи нащрек към социалната среда, която го заобикаля? Това е неговият страх от изолация, от незачитане, неприязънта на околните, това е неговата необходимост да бъде приет от околния свят. Тъкмо то поддържа будно вниманието му, насочено към околния свят, така, че бихме могли да говорим за обществеността и като състояние на съзнанието. Нормалният индивид винаги си дава сметка, дали е пред обществеността или встрани от обществения поглед, като се държи съобразно тази своя позиция. При все това, изглежда, че хората се различават много по отношение на това, как съзнанието за общественост въздейства върху тях. Будното внимание на индивида е насочено към обществеността като инстанция, като съдия, раздаваща симпатия и антипатия, уважение и незачитане.

Вдъхновени от идеала за независимия човек, на "общественото", в понятието "обществено мнение", са били приписвани много значения. За съдържанието на общественото мнение: то засяга обществено значими въпроси, въпроси на общността. За носителите на общественото мнение: това са онези хора в общността, които са готови и способни да вземат отношение по обществени въпроси, с нужното съзнание и отговорност, като упражняват функцията на критика и контрол над правителството от името на управляваните. За формите на общественото мнение: това са онези мнения, които се изразяват открито, т.е. са достъпни за мнозинството, обнародваните мнения, особено публикуваните в средствата за масова информация. Само значението на обществен, в неговия социалнопсихологически смисъл, не е отразено

в множеството дефиниции за общественото мнение от XX в. Става дума за онова значение, което му придават хората във връзка със своята уязвимост, зависимост от оценката на околния свят, т.е. онова, което бихме могли да наречем тяхна чувствителна социална "черупка"/ в оригинала дословно Haut – "кожа" – бел. прев./, тяхна социална прироза.

Мнения, които човек може да изрази без да се изолира

Това, което човек може да установи емпирично в заобикалящия го свят – кои мнения преобладават или се срещат по-рядко, като се съди по реакциите, свързани с увереността с която биват изразявани или съзнателно премълчавани – сиреч това, което може да бъде идентифицирано като страх от изолация у повечето хора, навежда на една дефиниция за общественото мнение, която заляга в основата на по-нататъшните ни изследвания: мнения по противоречиви проблеми, които човек би могъл да изрази публично без да се изолира.

При все това, подобно разбиране, схващане за общественото мнение, трябва да бъде допълнено. То произтича от един феномен, който емпирично може да бъде установен – спиралата на мълчание, която възниква там, където мненията граничат едно с друго, където се създават нововъзникнали ситуации, или съществуващите мнения претърпяват промяна. В своята "Критика на общественото мнение", издадена през 1922 г. Фердинанд Тьоние счита, че общественото мнение съществува в различни агрегатни форми – твърдо, течно и въздухообразно¹². Спиралата на мълчанието възниква, ако използваме терминологията на Тьоние, при течното агрегатно състояние. Там, където общественото мнение и начините на поведение, се изясняват като "твърди", свързвайки се с обичая, традицията, спорните елементи не могат да бъдат забелязани, както е в случая на спор, относно "радикали в служба на обществеността" или "забраната за упражняване на професия". Тук всеки отделен лагер има свое мнение по темата. В този случай процесът на спиралата на мълчанието лесно може да бъде открит чрез честотата, с която се появяват едни или други оценки. Спорният елемент, предпоставка за определен изолационен потенциал, се появява едва при сблъсък, когато бива засегнато "твърдо" формиралото се мнение, традиция или обичай. Юристът Франц фон Холцендорф през 1879 говори за "съдебната канцелария по обичаите", докато фон Йеринг нарича общественото мнение "Магьосник на нравите", като го разделя от всичко, свързано с интелекта¹⁴. Тъкмо това има предвид той, когато говори за съзнателната или несъзнателна "реакция на интереса спрямо посегателствата срещу него, защита, която цели сигурността на индивида"¹⁵. Дефиницията на общественото мнение, поради това, се нуждае от допълнение: В утвърдената област на традициите, обичаите, преди всичко, обаче, на нормите, можем да наричаме общественото мнение онези мнения и образци на поведения, които човек може да изрази открито или трябва да приеме, ако не иска да се изолира. Страхът от изолация на индивида, потребността да бъде приет от околните, от една страна, и изискванията на обществеността, в качеството ѝ на съдебна инстанция, конформиз-

мът с установените, общоприети мнения и начини на поведение, от друга страна, формират един установен порядък, своеобразен "небесен ред" /Шумпетер/.

Общественото мнение, като одобрение и неодобрение

Дали понятието "обществено мнение" не се разбира пак неправилно, след като отхвърлихме всичко, което ни се предлага в стотици книги за общественото мнение, мнения за обекти с политическо значение, корелат на властта? Това, което тук извеждаме като признак за обществено мнение – било то в областта на промяната, било то в областта на защитата на установеното, утвърденото – не е някакво тематично стесняване или ограничение. Тук по-скоро се има предвид одобрението и неодобрението, които индивидът забелязва. Спиралата на мълчанието може да се опише като реакция на явното обществено одобрение и неодобрение на "изменчивия небосвод от ценности". Но, също тъй отворен, като темата, остава въпросът за носителите на общественото мнение. В този смисъл, то не е дело на призваните, на способните да мислят критично, на "политически дораслата общественост" /Хабермас/ ¹⁶. Всички са ангажирани.

Поглед към миналото: Макиавели и Шекспир

За да намерим отговор на въпроса, дали има основание схващането за общественото мнение, така, както то се разбира в контекста на теорията на спиралата на мълчанието, решихме да се върнем 200 години назад във времето, и то в страната, в която за пръв път възниква понятието "обществено мнение" – Франция от XVIII в. В един популярен роман "Les liaisons dangereuses" от Кодерло де Лакло, публикуван за пръв път през 1782 г., откриваме понятието "l'opinion publique", вероятно употребявано в делничния език близо 40 години, след като Жан Жак Русо го използва за пръв път. Става дума за кореспонденцията между една светска дама и една по-млада госпожа. Знатната дама я съветва по повод на един неблагоприятен мъж: "Вие го считате за способен да се поправи, нещо повече, дори да допуснем, че това чудо стане – не би ли останало общественото мнение все тъй настроено срещу него, и няма ли това да е достатъчно, за да съобразите и Вашето отношение към него с подобно обстоятелство?" ¹⁷

Тук виждаме общественото мнение да се изяснява като своеобразна съдебна инстанция в сфери, намиращи се твърде далеч от политиката, далеч от личности, отличаващи се с някакви по-особени познания. Пишещата писмата допуска, че твърде общо разбираното обществено мнение, изразено от анонимен кръг около получателката на писмото, ще ѝ въздейства в достатъчна степен, за да съобрази поведението си с него. Връщайки се към миналото, бихме могли да се върнем още по-далеч назад, към времето преди въвеждането на израза обществено мнение. И пак ще открием същата анонимна съдебна инстанция, наречена по друг начин, но все тъй отразяваща същия конфликт. Шекспир предава един разговор между Крал Хенри IV и неговия син, станал по късно Хенри V. Той мъмри сина си, че често е забелязван в недобро общество,

че трябва да бъде по-внимателен към мнението. Мнението било най-важното, то издигнало и него самия на трона: "Opinion that did help me to the crown" (Хенри IV, Част 1, 3 акт) ¹⁸. Ако Шекспир извежда на сцената в края на XVI в. понятието "мнение" по този начин, то едва ли някой би се учудил, че понятието "обществено мнение" се появява за пръв път не в Англия, а във Франция. Английското "opinion" явно включва достатъчно от елемента на обществеността, съдебната инстанция, която се произнася върху репутацията, то не се нуждае вече от добавката "обществено".

За Шекспир едва ли е била нещо ново или необичайно, че един владетел, или бъдещ крал, трябва да си дава сметка за мнението на околните. Неговото столетие познава издигания през 1514 г. труд на Макиавели – "Владетелят", в най-важните си части ръководство за това как управниците да се отнасят с обществеността ¹⁹. Малцина са онези, казва Макиавели, които "чувстват" дадено управление, по скоро би могло да се каже, че те се чувстват пряко засегнати от него; всички обаче го виждат и да изглеждаш в тази светлина силен и добродетелен, до това се свеждат нещата: "The vulgar are always taken by appearance": "Простоложението винаги съди по външния вид". "Не е нужно владетелят да притежава всички очаквани добродетели/ – доброта, вяност, човечност, искреност, набожност и пр./, но е абсолютно необходимо той да създава впечатлението, че ги притежава." Владетелят, казва Макиавели, трябва да избягва всичко, което би могло да го превърне в омразен или презиран. Той трябва да се старае хората да са доволни от него" ²⁰.

Теорията, която лежи в основата на съветите на Хенри IV към неговия син, се свежда, в "Беседи за първата декада на римската история на Ливий" от Макиавели, до следното: "Няма по-добра опорна точка за характера на човек от неговата среда. Поради това, напълно в реда на нещата е, когато онзи, който се загражда със знатни хора, да се радва на добро име; тъй като е малко вероятно да няма сходство между неговите познати по отношение на собствения му характер и навици" ²¹.

Игваме до първата половина на XIX в., но едва ли имаме чувството, че сме се згубили в едно време, в което хората не са си давали сметка, за това, какво значи доброто име, че са били по-малко чувствителни към съдебната инстанция на обществеността.

Макиавели и Шекспир ни помагат, обаче, да разкрием нова перспектива: а именно, че съдебната инстанция респектира не само обикновените хора, които се боят за своята репутация, но и принцовете, владетелите, управляващите. Те също се подчиняват на тази съдебна инстанция. Макиавели предупреждава владетеля, когото иска да възпита: "За да бъде владетел и да управлява, човек трябва да познава из основи природата на народа" ²². Властта на поданиците се изразява в това, че те могат да отхвърлят структурата на държавата /която управлява владетеля/ и да създадат чрез принуда нова държавна форма" ²³.

След описанието на емпирични проучвания в предходните глави, окуражени от съпътствалите ни наблюдения от миналото, по нататък ще потърсим исторически аргументи с надеждата те да ни помогнат да разберем по-добре общественото мнение.

че трябва да бъде по-внимателен към мнението. Мнението било най-важното, то издигнало и него самия на трона: "Opinion that did help me to the crown" (Хенри IV, Част 1, 3 акт) ¹⁸. Ако Шекспир извежда на сцената в края на XVI в. понятието "мнение" по този начин, то едва ли някой би се учудил, че понятието "обществено мнение" се появява за пръв път не в Англия, а във Франция. Английското "opinion" явно включва достатъчно от елемента на обществеността, съдебната инстанция, която се произнася върху репутацията, то не се нуждае вече от добавката "обществено".

За Шекспир едва ли е била нещо ново или необичайно, че един владетел, или бъдещ крал, трябва да си дава сметка за мнението на околните. Неговото столетие познава издигания през 1514 г. труд на Макиавели – "Владетелят", в най-важните си части ръководство за това как управниците да се отнасят с обществеността ¹⁹. Малцина са онези, казва Макиавели, които "чувстват" дадено управление, по скоро би могло да се каже, че те се чувстват пряко засегнати от него; всички обаче го виждат и да изглеждаш в тази светлина силен и добродетелен, до това се свеждат нещата: "The vulgar are always taken by appearance": "Простоложението винаги съди по външния вид". "Не е нужно владетелят да притежава всички очаквани добродетели/ – доброта, вяност, човечност, искреност, набожност и пр./, но е абсолютно необходимо той да създава впечатлението, че ги притежава." Владетелят, казва Макиавели, трябва да избягва всичко, което би могло да го превърне в омразен или презиран. Той трябва да се старае хората да са доволни от него" ²⁰.

Теорията, която лежи в основата на съветите на Хенри IV към неговия син, се свежда, в "Беседи за първата декада на римската история на Ливий" от Макиавели, до следното: "Няма по-добра опорна точка за характера на човек от неговата среда. Поради това, напълно в реда на нещата е, когато онзи, който се загражда със знатни хора, да се радва на добро име; тъй като е малко вероятно да няма сходство между неговите познати по отношение на собствения му характер и навици" ²¹.

Игваме до първата половина на XIX в., но едва ли имаме чувството, че сме се згубили в едно време, в което хората не са си давали сметка, за това, какво значи доброто име, че са били по-малко чувствителни към съдебната инстанция на обществеността.

Макиавели и Шекспир ни помагат, обаче, да разкрием нова перспектива: а именно, че съдебната инстанция респектира не само обикновените хора, които се боят за своята репутация, но и принцовете, владетелите, управляващите. Те също се подчиняват на тази съдебна инстанция. Макиавели предупреждава владетеля, когото иска да възпита: "За да бъде владетел и да управлява, човек трябва да познава из основи природата на народа" ²². Властта на поданиците се изразява в това, че те могат да отхвърлят структурата на държавата /която управлява владетеля/ и да създадат чрез принуда нова държавна форма" ²³.

След описанието на емпирични проучвания в предходните глави, окуражени от съпътствалите ни наблюдения от миналото, по нататък ще потърсим исторически аргументи с надеждата те да ни помогнат да разберем по-добре общественото мнение.